

VIKTOR RAMOV (1889. – 1974.), DUŽNOSNIK NDH. KOLEKTIVNO PAMĆENJE IZMEĐU OBITELJSKE PRIČE, HISTORIOGRAFIJE I ARHIVA

Svjetlan Lacko Vidulić

UDK: 929Ramov, V.

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Viktor Ramov (1889. – 1974.) bio je dužnosnik u upravnom aparatu NDH od uspostave do sloma režima: referent i povjerenik pri Predsjedništvu vlade, kvestor Hrvatskog državnog sabora, od studenog 1943. župan Velike župe Sidraga i Ravni kotari sa sjedištem u Zemunik, a nakon smjene i povratka u Zagreb u srpnju 1944. odobreno mu je dugotrajno bolovanje zbog navodnih psihičkih tegoba. Tipično za praksu novog režima nakon kapitulacije NDH, Ramov je presudom Vojnog suda osuđen na smrt strijeljanjem, u reviziji postupka osuđen na 20 godina robije, a nakon izdržanih 5 godina pomilovan. Predmet rada je rekonstrukcija ratne i poratne biografije Viktora Ramova u povijesnom kontekstu. Struktura rada u funkciji je implicitna propitivanja metodoloških pretpostavki za istraživanje kontroverznoga povijesnog razdoblja u uvjetima postjugoslavenske tranzicije kolektivnog pamćenja. Ovisno o fokusiranom izvoru odnosno diskursu, nameću se različiti, pa i posve oprečni, zaključci o liku i djelu Viktora Ramova.¹

Gljučne riječi: Viktor Ramov (1889. – 1974.), Nezavisna Država Hrvatska, Predsjedništvo Vlade NDH, Velika župa Sidraga i Ravni kotari, kolektivno pamćenje

„...ali moje srce, kojemu je znana slabost čovjeka, odbija prokleti bližnjega jer nije smogao snage postati mučenikom.“ (*Martin Buber*)²

Stric Viktor: ljubazni starac čije se fine cipele zaustavljaju preda mnom, kraj velikog zdenca u dvorištu Demetrove 11 na zagrebačkom Gornjem gradu. Stric se nagine i postavlja neko odraslo pitanje na koje odgovaram djetinjom šutnjom. Čučim kraj zdenca, šaram prstom po šljunku, motrim vrhove stričevih cipela i vrtim misli kojih se danas, četrdesetak

¹ Ovaj je rad nastao u kontekstu istraživačkog projekta *Postimperijalni narativi u srednjoeuropskim književnostima moderne*, koji financira Hrvatska zaklada za znanost (ref. br. IP-2014-09-2307 POSTIMPERIAL), a provodi se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom dr. sc. Marijana Bobinca.

² „...aber mein der Schwäche des Menschen kundiges Herz weigert sich, meinen Nächsten deswegen zu verdammen, weil er es nicht über sich vermocht hat, Märtyrer zu werden.“ Martin BUBER, „Das echte Gespräch und die Möglichkeit des Friedens. Dankesrede bei der Verleihung des Friedenspreises des deutschen Buchhandels“, Heidel-

godina kasnije, naravno, ne sjećam. Stric odlazi u prizemnicu u dnu dvorišta, gdje na visokom krevetu boluje teta Marija, sva krhka i otmjena u siromaštvu koje joj ne pristaje, u sobi s velikim mrljama od vlage pri dnu zida.

Tek dvadesetak godina kasnije, sredinom devedesetih, počeo sam postavljati pitanja o Viktoru i Mariji. Obiteljska korespondencija i dokumentacija, na koju sam tada naišao u njihovoj bivšoj kući na otoku, probudila je interes za obiteljsku prošlost o kojoj se više šutjelo nego govorilo, pri čemu su se osobne traume prepletale s političkim oprezom. U šturoj obiteljskoj priči koja se oblikovala u razgovorima što sam ih potom s naporom provocirao, likovi nisu crno-bijeli niti imaju jednoznačne konture. Ipak, moj pra-pra-stric Viktor u toj priči svakako ima pozitivnu ulogu: status svesrdna pomagača i manje-više nedužne žrtve povijesnih nevolja 20. stoljeća.

Obiteljska priča kazuje: kad je devetogodišnji Mirko, moj budući otac, u studenom 1943. na Dugom otoku stradao od mine i oslijepio, moj budući djed je polagao nadu u rođaka, strica Viktora, od nedavna na položaju Velikog župana na Zemuniku, preko kojeg bi se – sanjao je djed – moglo stići do pravog liječnika i spasiti vid. Stradali dječak i njegovi roditelji brodom na vesla domogli su se kopna pa konjskom zapregom stigli nadomak Zemunika, ali je, zbog djelovanja savezničkih aviona oko zračne luke, prodor do župana bio nemoguć: konjskom zapregom i brodom na vesla vratili su se na udaljeni otok. Dok se dječak privikavao na doživotni mrak, župan je dugootočkoj rodbini pomogao iz daljine, poslavši brodom preko Sukošana vreće krumpira i brašna u očajnim vremenima, u dubokoj konspiraciji, na otok pod pretežitom kontrolom partizana. – Da je stric Viktor kao dužnosnik NDH svesrdno pomagao i na kopnu, tvrde dokumenti iz razdoblja 1945. – 1948.: deseci potvrda u kojima deseci svjedoka raznih nacionalnosti i političkih pozicija jamče da veliki župan nije djelovao „protunarodno“, nego čak i subverzivno. – Početkom 1950-ih, kad je šesnaestogodišnji Mirko pušten na školovanje u veliki i teško savladivi Zagreb, jedinu rodbinsku pomoć i podršku nalazio je upravo u prizemnici na Gornjem gradu, gdje se stric Viktor, sada „narodni neprijatelj“, sa ženom i kćerkom skrasio po povratku s petogodišnje robije u Staroj Gradiški.

Šezdeset i pet godina kasnije tražim odgovor na pitanje: kako ocijeniti lik i djelo Viktora Ramova kao dužnosnika NDH? Mogu li se pritom osloniti na obiteljsko pamćenje?

I. OBITELJSKO PAMĆENJE: STRIC KAO SPASITELJ I ŽRTVA

Socijalni psiholozi definiraju obiteljsko pamćenje kao „proces aktivnog zajedničkog oblikovanja prošlosti kroz razgovor“.³ Notorne praznine u iskazu prenositelja slušatelj popunjava u skladu s određenim kulturnim obrascima, a iskaz interpretira u skladu s emocionalnim i

berg 1953. (http://www.friedenspreis-des-deutschen-buchhandels.de/sixcms/media.php/1290/1953_buber.pdf, 6), prev. S. L. V.

³ Harald WELZER – Sabine MOLLER – Karoline TSCHUGGNALL (ur.), „*Opa war kein Nazi*“. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt/M. 2002., 196.

normativnim očekivanjima memorijske zajednice kojoj pripada, uključujući lojalnost prema članovima svoje obitelji.⁴

Opsežno istraživanje intergeneracijskog pamćenja nacionalsocijalističke prošlosti u Njemačkoj detektiralo je dva frekventna narativna obrasca: viktimizaciju i heroizaciju.⁵ U procesu „kumulativne viktimizacije i heroizacije“ ne samo da se proturječja i nejasnoće u iskazima prve generacije postupno popunjavaju jednoznačnim elementima – što je opće obilježje intergeneracijskog prenošenja – već svaka nova generacija u pravilu dodatno razrađuje i stabilizira *pozitivnu* sliku obiteljske prošlosti. Pritom se modeli preuzeti iz javnog kritičkog diskursa ili iz medijske obrade nacionalsocijalističke prošlosti – primjerice stilizacija ratnog heroja ili žrtve režima – nerijetko prenose na protagoniste suprotne strane: u tom slučaju dokazani suradnici režima u obiteljskoj pripovijesti na koncu „postaju članovi pokreta otpora, aktivni egzekutori nacionalsocijalističke politike postaju kritički duhovi i notorni protivnici režima, a profiteri režima postaju njegovim žrtvama“.⁶

Bez obzira na vjerojatne razlike u obrascima intergeneracijskog pamćenja u pojedinim europskim zemljama, možemo zaključiti da je nepouzdanost obiteljskog pamćenja uobičajena te da očite analogije između obiteljskog sjećanja na Viktora Ramova, s jedne, i skiciranih viktimizirajućih obrazaca obiteljskog sjećanja, s druge strane, nalažu oprez. No, niti je time koje tumačenje unaprijed isključeno (valja ga verificirati ili opovrgnuti drugim diskursima), niti je obiteljsko sjećanje *a priori* isključeno iz spoznajnog procesa. U motivacijskom sklopu ovoga konkretnog istraživanja ključnu ulogu igra upravo obiteljska priča te je bolje reflektirati njezine zamke i izazove, nego dopustiti da nekontrolirano utječu na konačne rezultate.

Sl. 1. Obiteljsko pamćenje – „proces aktivnog zajedničkog oblikovanja prošlosti kroz razgovor“ i druge medije: stric Viktor na crtežu bake Mümelié

⁴ Isto, 196.

⁵ Isto. O statusu ovog istraživanja u kontekstu istraživačkog polja generacijskog pamćenja (*Generationengedächtnis*) vidjeti Christian GUDEHUS – Ariane EICHENBERG – Harald WELZER (ur.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart 2010., 327–336. O kontekstu njemačke kulture sjećanja: Torben FISCHER – Matthias N. LORENZ (ur.), *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Bielefeld 2007.

⁶ H. WELZER i dr. (ur.), „Opa war kein Nazi“, 207.

Pamćenje se oblikuje u komunikaciji, a ona se znatnim dijelom odvija u krugu obitelji. Stoga je obiteljsko pamćenje za pojedinca, prema Harald Welzeru, „primarni izvor povijesne svijesti“⁷ te u oblikovanju kulture sjećanja igra značajnu ulogu, iako njegov utjecaj ovisi o ukupnom društvenom okruženju. Postjugoslavenske prilike u Hrvatskoj obilježene su socijalističkim naslijeđem oktroiranog tumačenja povijesti i s time povezane infantilizacije povijesne svijesti, u čije kasne posljedice pripadaju i pojave paušalnog revizionizma karakteristične za tranzicijsko razdoblje.⁸ U takvom društvenom okruženju, odnos između službenih i obiteljskih pripovijesti, između kognitivnog i emocionalnog pamćenja krije naročite rizike, kao što je difamacija „enciklopedije“ u korist rehabilitacije „obiteljskog albuma“.⁹ Ali odnos kognitivnog i emocionalnog pamćenja krije i naročite spoznajne potencijale, imamo li na umu, s jedne strane, ograničenja službenih historiografija na vjetrometini političkih transformacija, a s druge strane, rezidue obiteljskog pamćenja i neistraženih obiteljskih arhiva. Kako bilo, ne smijemo stati na obiteljskoj priči. Što nam o stricu Viktoru kazuje recentna historiografija – koja danas napokon ima priliku bez ideoloških restrikcija istražiti tko je tko u NDH?¹⁰

2. HISTORIOGRAFSKI DISKURS: NEUSPJEŠNI USTAŠA

Jedina *politička* funkcija Viktora Ramova – stoga i jedina koja je privukla perifernu pažnju historiografije – bio je položaj velikog župana od studenog 1943. do travnja 1944. Velike župe uspostavljene su u lipnju 1941. s ciljem oživljavanja tradicije i upravne konsolidacije nove države, a na njihovu je čelu veliki župan kao pouzdanik vlade i čelnik građanske uprave, s odgovornošću ministra.¹¹ Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943., upostava vlasti NDH predviđala je uključivanje „oslobođenih krajeva“ u tri postojeće velike župe u Dalmaciji i formiranje jedne nove: Velike župe Sidraga i Ravni kotari sa sjedištem u Zadru, a koja je trebala obuhvatiti kotareve Benkovac, Biograd, Preko te grad Zadar.¹² Nova župa na

⁷ Isto, 210. O tzv. komunikativnom pamćenju usp. Harald WELZER, *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, München 2005.; Ch. GUDEHUS i dr. (ur.), *Gedächtnis und Erinnerung*, poglavlje II.4.

⁸ O kulturi sjećanja i njezinoj tranziciji usp. Holm SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija ‘sjećanja’ i mitova“, *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 239–284; Wolfgang HÖPKEN, „Post-sozialistische Erinnerungskulturen im ehemaligen Jugoslawien“, *Südosteuropa. Traditionen als Macht* (ur. Emil Brix, Arnold Suppan i Elisabeth Vyslonzil), Wien – München 2007., 13–50. Za usporedbu s europskim razvojem: Arnd BAUERKÄMPER, *Das umstrittene Gedächtnis. Die Erinnerung an Nationalsozialismus, Faschismus und Krieg in Europa seit 1945*, Paderborn 2012.

⁹ Obiteljski album i enciklopediju kao *pars pro toto* za odnos emocionalnog i kognitivnog pamćenja koriste autori monografije H. WELZER i dr. (ur.), „*Opa war kein Nazi*“, 10.

¹⁰ O metodološkim poteškoćama biografskih istraživanja o ovom povijesnom razdoblju usp. predgovor leksikonu *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.* (gl. ur. Darko Stuparić), Zagreb 1997. Za potvrdom nekih podataka u natuknici o Viktoru Ramovu uzalud sam tragao u drugim izvorima, dok nisam od oca saznao da im je izvor bio – on sam (u telefonskom razgovoru s urednikom leksikona).

¹¹ Usp. Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1978., 103–105.

¹² O teritorijalnoj reorganizaciji NDH nakon kapitulacije Italije najiscrpnije u: Nikica BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb 2012., 111–149; o Velikoj župi Sidraga i Ravni Kotari te županu Ramovu: 124–142.

čelu s Viktorom Ramovom trebala je započeti s radom 1. studenoga 1943., ali je uspostava nove vlasti bila otežana, još izrazitije negoli u ostatku sjeverne Dalmacije.

Grad Zadar, temeljem Rapalskih ugovora (1920.) u sastavu Italije, ostao je do kraja rata – iako od studenog 1943. uvelike razoren i sveden na nekoliko tisuća stanovnika – predmetom diplomatskog natezanja u komunikaciji između Hitlerove i Paveličeve vlade te oslobođenog Mussolinija, a „na terenu“ predmetom odmjeravanja snaga između njemačkog vojnog zapovjedništva, preživjele talijanske uprave u Zadru i novouspostavljenih organa vlasti NDH u Dalmaciji: Ministarstva za oslobođene krajeve, građanske uprave za oslobođena područja i Velike župe sa službenim sjedištem u Zadru. Sigurnosna računica Nijemaca, njihova skepsa spram vojnog i upravnog potencijala NDH i odgovarajuća taktika otezanja onemogućili su prijenos vlasti. Kad je župan Ramov 1. studenoga 1943. stigao u Zadar i shvatio da Nijemci nemaju namjeru predati vlast, navodno se „nije suzdržao od neutemeljenih i bezobraznih optužbi na račun njemačke vojske“,¹³ kako stoji u izvještaju zapovjedništva njemačke vojske upućenom veleposlaniku Kascheu (a što bi bilo posve u skladu s njegovim koleričnim karakterom kakav bilježi obiteljsko pamćenje). Ramovu nije preostalo drugo nego da se povuče iz Zadra; za sjedište velike župe odredio je Zemunik, gdje su se skrasili i prateći rudimenti vojnih i civilnih institucija (vojna postrojba i ustaško povjereništvo).

Upravni aparat NDH od početka uspostave režima 1941. bio je opterećen za nj nepovoljnim okolnostima u kontekstu specifičnih ratnih prilika i vazalske diktature bez unutarnje političke legitimacije te stoga razmjerno neučinkovit; u Dalmaciji je djelovao u „nemogućim“ uvjetima posebne vrste.¹⁴ U našem kontekstu posebno su važni sljedeći uvjeti: notorni nedostatak službenika, vojnih snaga i autoriteta vlasti NDH; politički često nepouzdan i nemotiviran kadar koji u Dalmaciju u pravilu ne stiže dobrovoljno;¹⁵ nužda laviranja između njemačke vojske, četnika pod okriljem Nijemaca, a posebno partizana koji dominiraju u sjevernoj Dalmaciji te su činovnici, „[a]ko i nisu pristupali partizanima, (...) u postupku prema zarobljenim partizanima bili veoma oprezni jer su se bojali partizanske odmazde“;¹⁶ prometna i komunikacijska izoliranost sjeverne Dalmacije od ostalih dijelova države, pa i od Glavarstva građanske uprave za Dalmaciju u Splitu;¹⁷ česti i razorni zračni napadi, naročito u Zadru i okolici; te na koncu nedostatak elementarnih uvjeta za život, zbog čega su činovnici „umjesto svojim formalnim dužnostima više pozornosti morali posvetiti osiguravanju osnovnih potreba za sebe i svoje obitelji“.¹⁸

Iako detaljno rekonstruirala okolnosti u kojima uspostava vlasti jedva da je bila moguća, te usprkos načelnim teškoćama u određivanju kriterija „uspješnosti“ kad je riječ o služe-

¹³ Zapovjedništvo XV. gorskog armijskog zbora njemačke vojske u dopisu veleposlaniku Kascheu u kojem se žale na intencije NDH u liku Viktora Ramova. Usp. Oddone TALPO, *Dalmazia, una cronaca per la storia (1943–1944)*, Roma 1994., 1537–1538, citirano prema: N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 130–131.

¹⁴ Općenito o položaju NDH usp. Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 265–319.

¹⁵ N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 46.

¹⁶ *Isto*, 148.

¹⁷ „... kad je riječ o pismenim izvješćima, trebalo je više tjedana da ona iz Dalmacije stignu do Zagreba.“ *Isto*, 606.

¹⁸ *Isto*, 143.

Sl. 2. Historiografski diskurs: „Zapravo se pokazalo da ni veliki župan Ramov nije dorastao svojoj dužnosti...“.

je u zadarskom kraju bije glas da su „krvoloci i ljudožderi“,²¹ no prije svega suzbiti pogubnu simbiozu Nijemaca i četnika te partizansku dominaciju. Dakako, puki opisi stanja i apeli vlastima u Zagrebu nisu urodili plodom. O djelovanju župana Ramova Barić zaključuje:

Zapravo se pokazalo da ni veliki župan Ramov nije dorastao svojoj dužnosti, pa je mnogo veću važnost na području njegove velike župe imao ustaški satnik, odnosno poslije bojnika Jerolim Katić, kao ustaški povjerenik. Na kraju je Ramova na dužnosti velikog župana zamijenio Jakov Alač, koji se pokazao znatno sposobnijim. Alač je dužnost od Ramova preuzeo 16. lipnja 1944., nakon čega je od Zagreba odmah zatražio da mu dodijeli pet milijuna kuna kako bi mogao uspostaviti veliku župu jer je ona do tada postojala „samo na papiru“ i nije imala ni ured velikog župana ni prostorije niti uredski pribor.²²

Kao bilanca Ramovljeve polugodišnje službe na Zemuniku nadaje se osobni neuspjeh u konsolidaciji vlasti – poglavito u usporedbi s nasljednikom Alačem. Uostalom, nasljednik se nije istaknuo samo održanim financijskim potraživanjem, nego i personalnom unijom velikog župana i stožernika Ustaškog stožera.²³

Međutim, pogled u poratne dokumente iz obiteljske ostavštine sugerira posve drugačije tumačenje i ukazuje na relativnost kategorija „dužnosti“ i „sposobnosti“: jer upravo je „neuspjeh“ zemuničke epizode poslužio Ramovu kao slamka spasa nakon smjene režima. Što

¹⁹ Autor ovog rada nije povjesničar te nije upoznat s kriterijima korektne metodologije u historiografskoj analizi političkih režima poput NDH. Komentar o monografiji N. Barića stoga nije kritika metodologije, nego izraz čuđenja.

²⁰ Izvještaji od 14. 12. 1943. i 16. 1. 1944. Usp. N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 132–133, 140, 147, 155, 238, 282, 540–541.

²¹ Iz izvještaja od 14. 12. 1943., citirano prema: N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 155.

²² N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 141.

²³ *Isto*, 154.

nju kojemu zločinačkom režimu u uvjetima građanskog rata, autor monografije *Ustaše na Jadranu* dosljedno slijedi perspektivu državnog aparata NDH pri opisu rada i ocjeni učinkovitosti upravnih i vojnih vlasti.¹⁹ Nikica Barić prati djelovanje župana Ramova na tragu njegovih službenih izvještaja o stanju u Velikoj župi²⁰ i procjenjuje efekte njegove službe s pozicije političkih i vojnih ciljeva NDH u „oslobođenim krajevima“. Notorno je da izvještaji župana Ramova, barem na prvi pogled, ne odaju nikakvo političko taktiziranje ili zakulisno djelovanje, već opisuju stanje u župi kroz vizuru režima te predlažu propagandistička, organizacijska i vojna rješenja kojima bi valjalo, primjerice, probuditi „donekle zamrlu narodnu svijest“ i „razbiti hajku na ustaše“ ko-

nam kazuju dokumenti vezani za sudski proces protiv „narodnog neprijatelja“ – izdvojeni iz sugestivnog konteksta obiteljske priče, promatrani s distance?

3. DOKUMENTI IZ KOMODE: SIMPATIZER NOP-A

Privatna korespondencija i službeni spisi, sačuvani u nekoliko memljivih svežnjeva, prate uspon i pad dr. iuris Viktora Ramova. Karijeru započinje kao odvjetnik i potom javni bilježnik u Prelogu, a pred mađarskom okupacijom Međimurja sklanja se u Zagreb sa suprugom Marijom i kćerkom Sonjom. Od proljeća 1941. do jeseni 1943. radi kao službenik pri vladi NDH, a potom je do proljeća 1944. na položaju velikog župana u Zemuniku. Nakon smjene i povratka u glavni grad u ljeto 1944. ostaje „neraspoređen“. Ne videći razloga za bijeg, smjenu vlasti dočekuje u Zagrebu.

O posljedicama pogrešne procjene svjedoči serija dokumenata koju otvara molba Uličnom odboru J.N.O.F.-a za doznaku hrane „prитvorenik[u] Ozne na Maksimirskoj cesti“ od 18. lipnja 1945. U rujnu slijedi Ramovljevo pismo supruzi i kćeri:

Ja sam bio u ponoći 26/VIII–27/VIII na – – – – koje je trajalo 1 minutu. Ni kod preslušanja ni kod – – – – nije mi dana mogućnost da predložim obranu i svjedoke. Dne 10/IX saopćeno mi je da sam suđen na smrt i da je – – – – tu osudu potvrdila.²⁴

Rukopisom i retorikom očajnika, emocionalno potresen ali kognitivno sabran, Ramov niže naputke za akciju spašavanja. Supruga Marija, zacijelo upoznata s presudom i prije ovog pisma, upućuje 12. rujna 1945. Predsjedništvu Privremene narodne skupštine Federativne Jugoslavije preko Vojnog suda komande grada Zagreba molbu za pomilovanje, koju svojom preporukom dopunjuju nadbiskup zagrebački dr. Alojzije Stepinac i mons. Svetozar Rittig. Precizno slijedeći naputke iz muževa pisma, Marija u listopadu nadopunjuje molbu za pomilovanje izjavama svjedoka iz Preloga, Zagreba i Zemunika te izjavom biskupa šibenskog dr. Jerolima Milete. U mjesecu studenom Ramov se nalazi u zatvoru u Novoj vesi 18, odakle Vojnom sudu upućuje molbu za obnovu kaznenog postupka, retorikom i tonom iskusna i odrješita odvjetnika u vlastitoj stvari. Koncem 1945. godine smrtna kazna je preinačena u vremensku kaznu od dvadeset godina prisilnog rada.

Nakon izdržane dvije godine osuđenik je iskoristio pravo na novu molbu za pomilovanje. Korespondencija između kćerke Sonje i njezina savjetnika u pravnim stvarima (potpis nečitak) upućuje na nastavak bitke od jeseni 1947. nadalje. Na tragu preciznih savjeta u istome pismu, Sonja pridobiva nadbiskupa zadarskog te se Petar Dujam Munzani 9. studenog 1947. obraća „Velemožnom Gospodinu dr. Vladimiru Bakariću“, predsjedniku Vlade NRH, napominjući da je Ramov bio njegov „školski sudrug“, a njegova supruga da „pripa-

²⁴ Osobna ostavština Viktora Ramova (dalje: OOV), Viktor Ramov Mariji i Sonji Ramov, bez datuma. Crtice stoje u rukopisu. Prvi i drugi niz očito zamjenjuju riječ „suđenje“, a iznad trećeg je niza nadopisano „armija“ [?]. Za sve citate iz originalnih dokumenata u ovom radu vrijedi: sve izmjene citiranog teksta (npr. kraćenja) kao takve su obilježene u tekstu, a pravopisne pogreške su preuzete bez posebne oznake.

Druge Marije i Gugo: 2'
 Pokušava da va se javi - podulje
 sada kada je najgori položaj oca, da
 poducate što možete da vas spas
 pred ne mapurske i dobre svane i
 prijatelji. Bog Ostaje mi jedini dobru
 Bog on je jedino upanje nije. Je on
 bio u priči 26/VIII - 27/VIII na
 20 - - koji je trajalo 1 minutu.
 Ni kod preslušanja ni na ---
 nije mi dano mogućnost da predložim
 obranu i svjedoka. Dne 10/IX
 saopćeno mi je da sam suden na
 smrt i da je --- u otudu pokondale.

Sl. 3. Dokumenti iz komode: „Dne 10/IX saopćeno mi je da sam suđen na smrt“

da obitelji, koja je sa mnom u tjesnim odnošajima starog prijateljstva, tako da me je njezina tetka držala kao kuma na krštenju“. Ciljajući na primjenu „takozv. Partizanske amnestije“,²⁵ tj. pomilovanja „na temelju Ukaza donešena od Presidiuma Narodne Skupštine FNRJ na dan Pobjede“,²⁶ Sonja u ljeto 1948. pribavlja još dva svjedočanstva o djelovanju svoga oca u Dalmaciji; zadnje potpisuje bivši predsjednik Komisije za ratne zločine u Zemuniku. Sudske presude nisu sačuvane u obiteljskoj ostavštini; po sjećanju moga oca, stric Viktor se vratio 1950. godine, odrobijavši pet godina u kaznionici Stara Gradiška.

Vodeći bitku za spas muža i oca, žene su pribavile niz iskaza o proturežimskom držanju i djelovanju Viktora Ramova, seriju dojmljiva opsega i kakvoće. Imenom i prezimenom navedeno je 18 ljudi koje je spasio od progona, veće skupine spašenih iznose *summa summarum* 474, a po nekim iskazima spasilačka aktivnost poprima mitske dimenzije: „na stotine naših on je spašavao od logora i iz logora“.²⁷ Pojedine epizode opisane u svjedočanstvima dovoljno su precizne za eventualnu historiografsku verifikaciju:

²⁵ OOCR, koncept pisma od 29. 11. 1947.

²⁶ OOCR, molba za pomilovanje koju nadbiskup Munzani upućuje Vladimiru Bakariću 9. 11. 1947.

²⁷ OOCR, izjavljuje „Kot. žit. zemlj. zadruga /kao Srpska/“; navedeno u dopuni molbi za pomilovanje pod Ad. 2; originalna izjava (spomenuta kao prilog molbe) u ostavštini nije sačuvana.

Tokom svojih operacija na otoku Ugljanu, Pašmanu i drugima u okolici Zadra pohvatali su Nijemci mnogo seljaka, među njima i partizanskih funkcionera. Sve su smjestili u logor „TAPPA“ u Zadru. Prilikom bombardiranja srušen je logor, te je mnogo interniraca poginulo, a mnogo ih je i ranjeno. Ranjenici su preveženi u bolnicu u Zemunik, gdje im je dr. Ramov po traženju Nijemaca morao postaviti stražu, ali on ne samo da nije postavio stražu, nego je sam upućivao te ljude preko potpisanoga kako će bježati svojim kućama, što su oni i učinili. Radi toga i radi najenergičnijeg zauzimanja za druge pojedine partizanske pomoćne kvalificirali su ga Nijemci kao partizana i tražili njegov odstup. Ipak – samo njemu se ima zahvaliti, što Nijemci u njegovo vrijeme nisu dolje provodili likvidiranja ljudi./ Svojim držanjem dr. Ramov nije uopće nikome htio dati da zna, da je on veliki župan, a po svom radu može se ocijeniti samo kao saboter naloga vlade NDH./ S.F. – S.N.! U Zemuniku, 2. studenoga 1945. Petar Pinčić, dipl. pravnik, Zemunik.²⁸

Tako je Ramov svoju molbu za obnovu kaznenog postupka (6. 11. 1945.) mogao potkrijepiti desetinama iskaza s više od stotinu poimence navedenih svjedoka, među njima „raznih partizana, pripadnika jugoslavenske vojske, simpatizera NOP-a i ispravnih građana“.²⁹ Središnji dio molbe čini autobiografska skica kojoj je današnji čitatelj – pod dojmom nabrojanih svjedoka i priloženih svjedočanstava uz svaku tvrdnju, a usprkos napadnoj retoričkoj konverziji i strateškoj autoheroizaciji – donekle sklon vjerovati:

1. Bio sam odvjetnik u Prelogu sve tik do početka rata. Notorno jest, da se je uš nacionalso-cijalizma i fašizma već onda širila. Ja sam im bio protivnik. (...) u Zagrebu stupio iz nužde u (...) službu u predsjedništvu vlade i prihvatio je samo na nagovor prijatelja (...) Ja sam se primio službe u predsjedništvu samo zato i sa tom nakanom, da iskoristim taj položaj, da sa toga mjesta osobnom mojom intervencijom, ličnim zauzimanjem pomazem, posve nesebično onima, koje je slijepa, surova sila htjela ubiti, mučiti ili uništiti. Ne hvališem se, ali u oči smrti smijem i moram iznijeti, da sam taj svoj položaj upotrebio na dobro progonjenih i da mjesecima nisam drugo radio nego se zauzimao za progonjene, trčao, radio intervenirao za njih. (...) 4. Dnevno sam se sa uspjehom zauzimao za progonjene Židove, Srbe i Hrvate, komuniste. Sa svih strana su se obraćali meni progonjeni, jer su znali, da se neće uzalud meni obraćati. Ogromnom broju ljudi sam spasio život, oslobodio ih iz logora (...). Imena sviju nije mi moguće sjetiti se, jer ih nijesam bilježio a navadjam samo nekolicinu, a to su: (...) 6. Radi toga, što sam se tako jako i mnogo zauzimao za progonjene, intervenirao za njih, proglasili su me službeni ustaški krugovi zaštitnikom „Velikosrba“ Židova i komunista. (...) 7. Uvijek sam osudjivao rad ustaša, nazivao ih razbojnicima, pljačkašima, a napose zgražanjem osudjivao klanje, a samu t. zv. N.D.H. nazivao sam ruglom od države i fantom državom. (...) 8. Protiv mojoj volji, a u svrhu da me se ustaške vlasti riješe iz Zagreba, imonovan sam velikim županom za Zadar. U Zadru sam odmah stupio u vezu sa vodjom partizana Eškinjom putem kapetana Juvančića te Petra Pinčića. Odmah po dolasku u Zadar spasio sam na stotine partizana napose iz Nina, zatona Kozina i iz drugih mjesta (...) 9. Spasio sam dolje od klanja odbornike partizanske, koje je koljač Tomić već popisao. 10. Usljed toga moga rada proglasile su me njemačke vlasti partizanom te su od divizije u Drnišu zatražile, da me se makne iz Zadra. (...) 12. Potpore sam prvenstveno dijelio među partizane. (...) 13. Usljed toga moga djelovanja pravile su mi njemačke vlasti velikih neprilika te mi i zabranili pristup na aerodrom bez prisustva feldžandarma, a ta zabrana je i objavljena u feldkomandobefelu. Partizanu, odborniku Mijatju Šestan iz Zemunika ponudio sam moj vlastiti revolver, da se brani od ustaša (...) 14. Radi toga i takvog mog djelovanja

²⁸ OOV, svjedočanstvo dipl. pravnika Petra Pinčića od 2. 11. 1945.

²⁹ OOV, formulacija u molbi za pomilovanje od 12. 9. 1945., verzija s potpisom Mons. Rittiga, str. 2.

maknut sam sa toga položaja te sam 12. mjeseci bio na raspoloženju. 15. Po nalogu i samo prisilom stupio sam u ustaški pokret no nijesam nikada sudjelovao ni najednom ustaškom sastanku, a niti sam ikada platio ma paru članarine. (...) Uslijed toga moga djelovanja bila mi je savjest čista i mirna pa prigodom oslobodjenja nijesam bježao, već ostao u Zagrebu, a i druge nagovarao da tu ostanu.³⁰

Bez obzira na dojmove današnjeg čitatelja, jasno je da „propartizanske“ iskaze i svjedočanstva iz razdoblja paušalne odmazde novog režima proizašlog iz partizanskog pokreta – kao uostalom i Ramovljeve „proustaške“ izvještaje iz minulog razdoblja NDH – moramo čitati kao taktičke poteze u kontekstu vrlo specifičnih, vrlo riskantnih konstelacija. Prikloniti se vladajućem totalitarnom diskursu u danim je okolnostima bilo pitanje preživljavanja. To ne znači da su iskazi posvemašnja konstrukcija niti znači da su etički kriteriji u ocjeni njihova sadržaja suspendirani; ali znači da moramo pomno ispitati konstelacije u kojima iskazi nastaju. Kako, dakle, ocijeniti lik i djelo Viktora Ramova? Koji arhivi i konteksti nam nedostaju za sklapanje vjerodostojne priče?

4. ARHIVI I KONTEKSTI: ČOVJEK U ZAMCI

Početakom 1911. godine zagrebački student prava Viktor Ramov, sin težačke obitelji s Dugog otoka, zaljubio se u Mariju Urschitz iz građanske obitelji školskog nadzornika u Zadru.³¹ Od dugogodišnje korespondencije (koja će premostiti godine studija i Veliki rat) pa do zajedničke starosti na zagrebačkom Gornjem gradu sežu varijable dugovječna odnosa, čija konstanta je – kronični nedostatak kapitala za održavanje građanskog habitusa i kompenzaciju „staleške“ diskrepancije.³² Prilično je sigurno da u motivacijskom sklopu međimurskog bjegunca koji u proljeće 1941. nalazi posao u visokoj etaži državne uprave NDH znatniju ulogu igra kronični manjak socijalnog i financijskog kapitala negoli politička orijentacija. O Ramovljevim političkim uvjerenjima sačuvana su samo notorno nepouzdana svjedočanstva iz razdoblja poslijeratne sudske bitke za goli život; u jednome se tvrdi da je bio „istaknuti pristaša HRSS“,³³ dok drugo tvrdi:

Političko opredjeljenje imenovanog većinom je bilo labavo, te je bio redovno zanesen po jačim vladajućim političkim strujama. Jednom zgodom oko 1938 godine vikao je javno: „Živio Stalin.“³⁴

³⁰ OOV, molba Viktora Ramova od 6. 11. 1945.

³¹ OOV, razglednice od 27. i 28. 2. 1911. Korespondencija od lipnja 1909., prelazak na „ti“ u kolovozu 1911., zaruke početkom 1912., vjenčanje polovicom 1917.

³² Problem nabavke estetski dostojnih razglednica koje *k.u.k. Leutnant* Ramov šalje zaručnici s fronte; uzorci „Oblasne tkaonice ćilima iz Sarajeva“ koji poštom stižu u Prelog; obiteljska opsesija namještajem; školovanje kćeri u Beču i Rimu; stričeva notorna besparica.

³³ OOV, potvrda Mjesnog N.O. u Prelogu od 28. 9. 1945.

³⁴ OOV, izjava šefa opće uprave kod Kotarskog N.O.-a u Prelogu od 28. 9. 1945. Pravopisne pogreške u originalu.

4.1. ZAGREB 1941. – 1943.

Službenikom u „ministarstvu gospodarstva“ Ramov postaje „posredstvom književnika Slavka Kolara“, a već u lipnju 1941. „pozvao me Viktor Cvitković, glavni tajnik predsjedništva vlade da smjesta dođem po nalogu Pavelića u predsjedništvo vlade“. ³⁵ Ove podatke Ramov iznosi 25. lipnja 1952. u kancelariji UDB-e na Zrinjevcu 7, dakle, nakon povratka s izdržavanja kazne i stoga pod manjim pritiskom nego u vrijeme suđenja i robije. ³⁶ Ramov je pozvan kao svjedok u kontekstu „extradicionog postupka naše vlade protiv Andrije dr. Artukovića u vezi njegovih zlodjela“. ³⁷ Istražitelje među inim zanimaju „lica koja su kod njega [A. Artukovića, Ministra unutarnjih poslova NDH, op. a.] dolazila da intervenišu a čije je on intervencije odbijao“, za što su „pogodni baš ljudi iz administrativnog aparata NDH“. ³⁸

Tog će jutra u kancelariji UDB-e Ramov minuciozno rekonstruirati okolnosti i procedure svoga djelovanja i ostaviti nam ključno svjedočanstvo za današnju ocjenu njegova lika i djela. S velikom sigurnošću možemo zaključiti da su raniji iskazi o intenzivnoj spasilačkoj aktivnosti u materijalnom smislu bili barem velikim dijelom istiniti – iako prešućuju dvije važne okolnosti, jednu opću i jednu osobnu, koje spasilačkoj aktivnosti oduzimlju auru. Praksa „intervencija“ bila je raširena pojava u kontekstu eksplozije nasilja u NDH, ³⁹ a Ramovljeve humane akcije bile su izravno povezane s konkretnom ulogom u administrativnom aparatu: dužnosnik Ramov pomagao je u skromnom, etički ambivalentnom „prostoru slobode“, koristeći poluge režima kojem je istodobno služio.

Ljudskim sudbinama Ramov se, naime, uglavnom bavio po službenoj dužnosti, ispočetka kao jedan od trojice referenata „za molbe i žalbe kod predsjedništva vlade“. ⁴⁰ Zadaci iz ljeta 1941. dokumentiraju zastrašujuću trivijalnost totalitarne kontrole: kroz ruke referenta Ramova prolaze, primjerice, osobne radno-pravne molbe koje uživaju zagovor poglavnika, ⁴¹ provjera intrige lokalnih ustaških krugova protiv ravnatelja građanske škole u Ludbregu, ⁴² kao i pismo malog čovjeka iz Vojnog Križa koji u srpnju 1941. poglavniku šalje panegirik i uzorak naturalija, „zlatno klasje našeg divnog kraja“, na što poglavnik daje naputak: „Ramov/ Zahvaliti mu se pismeno i poslati mu na uspomenu jednu moju malu sliku sa pozdravom./ A.“ ⁴³

³⁵ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046281–RZ0046283, citat RZ0046281. Za pune nazive arhivskih fondova vidjeti popis literature.

³⁶ S druge strane, nije isključeno da žrtva dugogodišnje represije internalizira samostilizaciju koju je u očajničkoj samobrani razvila pred sudom te tako podlegne sindromu „pogrešnog sjećanja“, napose pred predstavnicima represivnog aparata. Za veće razmjere ovoga sindroma ne nalazim indicije, no uvijek valja imati na umu konstruktivni karakter sjećanja, naročito autobiografskog. Usp. Ch. GUDEHUS i dr. (ur.), *Gedächtnis und Erinnerung*, posebno 81–83.

³⁷ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046143. Ramov je 38. na popisu od 55 svjedoka (usp. e-dok. RZ0046146).

³⁸ *Isto*, e-dok. RZ0046148–RZ0046151 („Stanje slučaja bivšeg ustaškog ministra Andrije Artukovića i naši predlozi za daljnju akciju“), citat pod točkom 4.b) u e-dok. RZ0046149.

³⁹ „U ustaškoj vlasti bilo je mnogo onih koji su pogodovali drugima, jer je NDH bila klijentelistička država u kojoj su osobne veze i novac i kod visokih dužnosnika i kod samog poglavnika često bili presudni.“ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008., 219.

⁴⁰ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046281.

⁴¹ HDA ZZ, I-93, dok. 2650/1941; HDA ZZ, III-78, dok. 4672/1941.

⁴² HDA ZZ, VI-1, dok. 3413/1941.

⁴³ HDA ZZ, I-93, dok. 5340/1941.

No, ubrzo je uslijedilo napredovanje: „Nakon nekog vremena 1941 g postao sam pročelnik općeg odjela predsjedništva vlade u čiju su kompetenciju spadale molbe i žalbe te personalni odsjek.“⁴⁴ Iako je uoči osnivanja Hrvatskog državnog sabora početkom 1942. Ramov „premješten za upravitelja pisarne u saboru“⁴⁵ – gdje se suočio s novom izazovima kao što je prehrana sabornika, narudžba „pisarničkih potreboća“ od knjižare St. Kugli ili izdavanje iskaznica uzvanicima i tehničkom osoblju, među inima „g. Toši Dabcu svjetlo-piscu“⁴⁶ – Ramov je i dalje, kako tvrdi na svjedočenju 1952. godine, imao

(...) mnogo slučajeva intervencije za pojedine političke zatvorenike i njihove familije (...). Stranke su se na mene lično obraćale ili ih je doveo dr. Besarević ili neki drugi poznati. Za neke sam uspio intervenirati da su bili pušteni, a za druge nisam uspio. Obično su te stranke imale pismene molbe.⁴⁷

Respektabilne razmjere osobnog rizika u koji se, ako je vjerovati iskazu, upuštao pročelnik Ramov možemo naslutiti iz nekoliko situacija kojih se desetak godina kasnije prisjeća pred istražiteljem UDB-e. Molbe poglavniku znala je, da tako kažemo, „popapati Maca“, što je Ramova dovodilo u nezgodan položaj te je u dva navrata uzalud upozorio Pavelića: „U predsjedništvu vlade dogodilo se u više navrata da su molbe koje je Pavelić bio riješio pozitivno (...) bile ukradene od strane Cvitković Mace činovnice, inače zaručnice Dide Kvaternika.“⁴⁸ Opasnom djelokrugu Eugena (Dide) Kvaternika, čelnika obiju policijskih struktura (civilne i ustaške), Ramov se još više približio kad je s Pavelićem navodno razgovarao o mračnim stranama režima, najprije o zločinima o kojima je izvijestila stanovita učiteljica iz Bosne, a potom

(...) prilikom jednog pisma kojeg mi je dostavio ministar Tortić,⁴⁹ a pisao ga je bivši grunтовničar Tomić sa suda u Prelogu koji se u to vrijeme nalazio u Jasenovcu. (...) Ministar Tortić se bojao u vezi toga ići lično kod Pavelića, a za mene se znalo da otvoreno i kuražno nastupam, pa je mene zamolio da ja to učinim. Ja sam lično otišao Paveliću i referirao mu sadržaj pisma rekavši mu da je to svinjarija što se radi u Jasenovcu. On mi je rekao da mu ostavim pismo na stolu i da će on tu stvar urediti. (...) Medjutim, kad sam razgovarao s Luburićem u vezi toga, on mi je rekao neka šutim, jer da on imade i za mene mjesta u Jasenovcu. Cvitković [op.a.: gl. tajnik predsjedništva vlade] me je više puta upozoravao da šutim i da se previše ne istrčavam.⁵⁰

⁴⁴ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046281.

⁴⁵ *Isto*, RZ0046282.

⁴⁶ HDA PV (dok. 3792/1942, 3662/1942, 4503/1942, 4508/1942, 254-Taj-42, 4287/1942).

⁴⁷ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046282. U pregledanim fondovima nisam naišao na spomenute molbe. Jedan od niza mogućih razloga je nepotpunost građe; usp. umetnute cedulje na kojima piše samo: „odneto za UDB-u Srbije 29.IX.49.“ ili „Muzej 19.X.60“ u fondu HDA ZZ, I-34.

⁴⁸ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046282. I još jedan Cvitković: jedan od osobnih tajnika zapovjednika Kvaternika u UNS-u bio je njegov šurjak Ivan Cvitković (Macin brat?). Usp. Davor Kovačić, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb 2009., 141, bilj. 538.

⁴⁹ Janko Tortić, ministar pri Predsjedništvu vlade i član saborskog Odbora za molbe. „Pavelićeva i Tortićeva supruga bile su velike prijateljice.“ Usp. *Tko je tko u NDH*, 403. Nije isključeno da je Ramov bio naivno-samouvjereni pijun Tortićeve indirektno intervencije kojom je ovaj izbjegao ugrozu svoga režimskog imidža.

⁵⁰ HDA SDS/1, e-dok. RZ0046282.

Istražitelj UDB-e zasigurno je odahnuo kad se Ramov u svom iskazu napokon fokusirao na odnos Eugena Kvaternika i predmetnoga Andrije Artukovića, no ubrzo potom uslijedilo je razočaranje u smislu ciljeva istrage. Opisujući kako u slučaju intervencije za „Ivana Grubera krojača iz Ludbrega i osam drugih ludbrešana koji su bili zatvoreni u Jasenovcu“ u prvom navratu bezuspješno intervenira osobno u uredu ministra Artukovićeve, dok je u drugom navratu, nakon Kvaternikove smjene, intervencija uspjela, Ramov prenosi navodnu Artukovićeve izričitu tvrdnju o faktičnoj nadređenosti Kvaternikovih službi Artukovićeve Ministarstvu:⁵¹ „Da li je to bilo stvarno tako, ili je to bila samo njegova [Artukovićeve] isprika, ja to ne mogu ustvrditi.“⁵² Ramov je imao intimni motiv da se ogradi od konkretnijih saznanja. Pred istražiteljem UDB-e prešutio je blisku osobnu vezu s Kvaternikovim uredom te ne znamo je li tu vezu nastojao iskoristiti za svoje intervencije: Kvaternikov zamjenik na obje njegove funkcije bio je neko vrijeme Ramovljev šurjak Adolf Uršić.⁵³

Čini se da je Ramov svoje ljudski motivirane, zacijelo riskantne intervencije pretpostavljao karijerističkom oportunitizmu, i to od samog početka rada u državnoj službi pa i izvan djelokruga referenta za molbe i žalbe pri predsjedništvu vlade. Među dvanaest svjedočanstava koje supruga Marija 4. listopada 1945. prilaže molbi za pomilovanje nalazi se izjava Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga kojom se potvrđuje

(...) da je Dr Viktor Ramov odlukom Ministarstva Narodnog Gospodarstva bivše države Hrvatske od 30. aprila 1941. god. postavljen za povjerenika kod našeg Saveza, koju je dužnost vršio do 16. aprila 1942. god. / Za vrijeme vršenja dužnosti povjerenika Dr. Viktor Ramov ponašao se prema Savezu i njegovim namještenicima ~~konkretno~~ korektno. / Ovu izjavu dajemo na molbu supruge i kćeri Dr. Viktora Ramova. SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!⁵⁴

U kontekstu poslijeratnog obračuna s „narodnim neprijateljima“ ova je izjava zacijelo imala znatnu težinu, iako je retorički krajnje suzdržana – što je sastavljača molbe za pomilovanje (u kojoj se ukratko referira sadržaj svih dvanaest priloženih izjava) ponukalo da izjavu „pojača“ izmišljenim dodatkom: da u izjavi stoji kako je Ramov Savezu i njegovim namještenicima „u svakom pogledu izlazio u susret“. Arhivska građa o Glavnom savezu srpskih zemljoradničkih zadruga navodi na zaključak da ovaj dodatak, iako falsificira tekst izjave, ujedno „dešifrira“ njezinu motivaciju na tragu realnih zbivanja. Naime, Ramov 10. srpnja 1941. godine kao povjerenik Ministarstva upućuje dopis Uredu za ponovu u kojem tvrdi: „Radi nesmetanog odvijanja poslova Saveza, Zadrugne štamparije, Industrije mesnih proizvoda i zadruga članica, kod kojih sam ja povjerenik, neophodno je potrebno da osta-

⁵¹ U tom smislu Ramovljev iskaz (uzimajući ga kao faktografski) parafrazira D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav*, 74.

⁵² HDA SDS/1, e-dok. RZ0046282. Ovu retoričku ogradu svjedoka Ramova historiograf Kovačić ne spominje.

⁵³ Adolf Uršić, brat Viktorove supruge Marije, o kojemu stric Viktor nije govorio ni kasnije te nam nije bila poznata njegova sudbina, osuđen je na smrt te mu se gubi trag 1946. godine, iako se u RAVSIGUR-u navodno „iscrppljivao (...) u radu poslovima gospodarske i financijske prirode“, jer Kvaternik u njega „nije imao potrebno povjerenje“ – kako bez preciziranja koje je vrste navedeni izvor (HDA UNS, sig. 248/1) tvrdi Kovačić. Usp. D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav*, 141. Slične tvrdnje sadrži Uršićevo očitovanje o optužnici i smrtnoj presudi (HDA SDS/2, 10 rukopisnih str.).

⁵⁴ OOV, ovjereni prijepis od 18. 10. 1945. Riječ prekrížena u tom prijepisu. „Potpis nečitljivi“.

nu na svojim mjestima slijedeća lica“ te nabraja devet osoba: od predsjednika i upravnika Saveza do blagajnice i podvornika. Jer, inzistira povjerenik,

(...) bez prisutnosti spomenutih na njihovim dosadanjim položajima bio bi onemogućen svaki rad spomenutih institucija, i ispravno vođenje poslova, pošto su isti jedini upućeni u rad i prilike spomenutih institucija. / Da nebi došlo do bilo kakovih iznenadjenja u pogledu spomenutih osoba, te da isti nebi po vlastima nenadano bili maknuti, to molim da se izda pismeno rješenje, da su isti neophodno potrebni u spomenutim ustanovama, da se to rješenje dostavi koli meni toli naprijed navednim licima.⁵⁵

Nije isključeno, ali nije ni vjerojatno da je na djelu bila taktika po nalogu vlasti, osobni materijalni interes ili kakva druga zakulisna motivacija ovog dopisa. Istina, dva tjedna kasnije (24. 7. 1941.) vidimo Ramova u ulozi nadzornika imovinsko-pravnog manevra kojim se praktički razvlašćuje Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga: Ramov je kao povjerenik Ministarstva bio prisutan na izvanrednoj glavnoj skupštini Zadružne štamparije (do tada u vlasništvu Saveza) na kojoj su izborom novih članova upravnog odbora („[p]ošto su se neki“ bivši članovi „zahvalili, a neki iselili“) te novog nadzornog odbora („[p]ošto se bivši članovi (...) ne nalaze na području Nezavisne države Hrvatske“)⁵⁶ stvoreni uvjeti da se tiskara *de facto* konfiscira i učini „zadružnom tiskarom hrvatskog zadrugarstva“.⁵⁷ Svoju nadzornu ulogu u ovome manevru Ramov je – želimo vjerovati – odigrao nevoljko i pasivno. Dva imena s njegove liste „neophodnih lica“ – ime predsjednika Saveza Branka Miletića i ime revizora ing. Dragomira Subotića – nakon rata srećemo u molbi osuđenika Ramova za reviziju kaznenog postupka od 6. 11. 1945. Miletića spominje kao progonjenog kojem je pomogao, a obojicu navodi kao svjedoke.

Nema sumnje da je dužnosnik Ramov bio dobro upućen u zločinački karakter režima što ga je vlastitim intervencijama nastojao barem ublažiti. Morao je slutiti i podrijetlo vile na Gvozdu br. 17 u kojoj je njemu i obitelji dodijeljen stan u prizemlju; morao je slutiti i podrijetlo rabljenog namještaja i opreme što ga je u dva navrata kupio od Ureda za podržavljeni imetak: od madraca, fotelja, stolića i „izrabljenih“ sagova pa do posuđa, figurica i slika.⁵⁸ Imenovanje na položaj velikog župana u Zadru u listopadu 1943. Ramov je zasigurno doživio kao višestruku kaznu: ne samo zbog premještaja iz vile na Gvozdu u neizvjesnost one iste crne provincije iz koje se školovanjem, ženidbom i radom uspješno izdigao; i ne samo zbog rizika novog položaja na opasnom terenu na koji se doista odlazilo kao po kazni, nego i zbog prijetnje da sada i sam postane djelatnim instrumentom zločinačke politike. Prilike u Dalmaciji od tog su ga izazova na sreću spasile.

⁵⁵ HDA Ponova, kutija 461, br. 6666.

⁵⁶ HDA Ponova, kutija 448, br. 2320, prilog 4: Zapisnik izvanredne skupštine od 24. 7. 1941.

⁵⁷ Isti prijedlog Državnom ravnateljstvu za ponovu upućuje novoizabrani predsjednik upravnog odbora Zadružne štamparije Nikola Jagatić 25. 4. 1941., dan nakon izvanredne skupštine. HDA Ponova, kutija 448, br. 2320. Zadružna štamparija nalazila se u Berislavićevoj ulici 19, u zgradi gdje se danas nalazi SKD Prosvjeta. Zahvaljujem profesoru Dragi Roksandiću na ovim podacima, kao i na otkriću građe o djelovanju Ramova kao povjerenika pri Glavnom savezu srp. zem. zadruga.

⁵⁸ OOVVR, kupoprodajni ugovori od 3. 2. 1942. i 13. 4. 1943. na ukupno 22 515 kn, prodavatelj: „Državna riznica/ Odjel za državnu imovinu, navjere i dugove/ Ured za podržavljeni imetak“. Prvi ugovor odnosi se na „popis preuzetih stvari iz skladišta Drž. Rav. za Gosp. ponovu“ od 12. 9. 1941. (Popis je nedovoljno precizan za jednoznačnu identifikaciju, ali dovoljno indikativan da me predmeti u kući na otoku, sada „moji“, povremeno ispunjavaju jezom.)

4.2. ZEMUNIK 1943./1944.

Što je i kako radio župan Ramov između dolaska u Zadar uoči 1. 11. 1943. i odlaska iz Zemunika na dan 30. 6. 1944. možemo zaključiti na temelju općih spoznaja o stanju u zadarskom kraju te na tragu dokumenata koji stoje u službi vrlo različitih ciljeva i s time povezanih „diskurzivnih strategija“.

Agitator Zvonimir Fržop, djelatnih prosvjetnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH zadužen za (neuspjelo) osnivanje „prosvjetničkog voda“ i (neuspjelo) preuzimanje „krugovalne postaje“, podnosi 11. 1. 1944. opsežan izvještaj o općem stanju u zadarskom kraju, prvim aktivnostima oko uspostave vlasti te o bliskim dodirima vlasti NDH, njemačkih postrojbi, talijanskih fašista, „šumara“ i „pravih partizana“ te četnika oko Zemunika.⁵⁹ Osvrti na Ramova, raspršeni u ovom izvještaju, dokumentiraju paralizu građanske uprave, a možemo ih povezati u sljedeći narativni niz: županov dolazak u Zadar „samo je za kratko vrijeme razvedrio duhove, da se sve povrati na staro“; kao što je i osvajanje Zemunika značilo konstituiranje vlasti, ali je ubrzo zavladao rutina obilježena odmjeravanjem snaga i općim taktiziranjem na rubu bezvlašća,⁶⁰ pri čemu Nijemci, po citiranim županovim riječima, slijede strategiju „Divide et impera!“. Ali upravo je ova okolnost, rezimira Fržop, Ramova spasila od još veće bruke: „Srećom Veliki župan nije mogao preuzeti vlast radi Niemaca. Ali da je preuzeo, bio bi doživio strahoviti neuzpjeh, jer on osim novaca nema savršeno ništa drugo.“

Dok se uzalud čekalo na ozbiljnije konstituiranje vlasti NDH, županova je funkcija očito bila svedena na administrativne i logističke zadatke upitne provedivosti. Posredno to potvrđuju i izvještaji doušnika koji iz Zemunika stižu u Zagreb – župana Ramova spominju tek rijetko i uzgređice. Pritom se, ovisno o perspektivi i motivima pojedinog „pouzdanika iz Dalmacije“, neučinkovitost uprave pripisuje političkim okolnostima i odnosom snaga, ili pak osobnoj motivaciji protagonista. Tako izvješće na temu „Prilike na području Velike župe Sidraga i Ravni Kotari“ koje „Broj 10002“ sastavlja 1. 6. 1944., dakle dva tjedna prije nastupa novog župana Alača,⁶¹ započinje „personalno“ intoniranom bilancom koja podcjenjuje objektivne okolnosti:

Na području velike župe Sidraga i Ravni Kotari skoro uobće nema građanske vlasti. Odmah nakon pada talijanskih vlasti došao je veliki župan dr. RAMOV u Zadar, a nakon bombardiranja preselio se u Zemunik. (...) Od svih gore navedenih djelatniji je bio samo kapetan Juvančić i upravitelj pošte, koliko su to prilike dozvoljavale. Ostali nisu polagali nikakove važnosti na uzpostavu građanske vlasti.⁶²

⁵⁹ Izvještaj u cijelosti (doduše pogrešno pripisan Tiboru Vašku, čije je ime k tomu pogrešno pisano – „Vaška“ umjesto „Vaško“) prenosi Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1, Zagreb 1983., 255–260. Ulomke izvještaja citira i N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 147 i dr.

⁶⁰ Na četničke provokacije usmjerene protiv ustaške straže na Zemuniku, župan ulaže žalbu kod Nijemaca koja ostaje bez odgovora. Usp. N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 258. No, čini se da župan u svom djelokrugu i sam taktizira: kad je ustaški natporučnik Krešimir Fržop (brat izvjestitelja Zvonimira) stanovitog ustaškog časnika prijavio zbog defetističkih izjava, župan izjavljuje da će „naknadno podneti protiv njega postupak“. *Isto*, 259.

⁶¹ Ramov je razriješen dužnosti 21. 4. 1944., ali je stvarna smjena obavljena 16. 6. 1944. Usp. HDA MUP, obavijest od 27. 6. 1944; kao i HDA ZZ, II-99, num. curr. 302. Očito su protekla dva mjeseca do realizacije kadrovske smjene i još dva tjedna do Ramovljeva odlaska iz Zemunika.

⁶² HDA ZZ, I-28, num. curr. 682–684, citat 682.

Većina tajnih izvještaja odnosi se na stanje i djelovanje četničkih i partizanskih snaga, ocrtavajući kontekst neizvjesnosti što ga sumira jedan službeni izvještaj za srednju Dalmaciju, sastavljen nakon povlačenja Nijemaca i snaga NDH koncem 1944. godine: „Gradjanske vlasti odnosno činovništvo bilo je veoma oprezno u postupcima prema partizanima, jer se bojalo eventualne osvete. Radi toga je položaj činovništva i gradjanskih vlasti veoma težak.“⁶³ Dakako, nepouzdanost činovništva iz perspektive režima predstavlja njegovu subjektivnu slabost, kao što ističe agitator Fržop: „Znatan broj osoba, koji su stigli u Zadar kao predstavnici hrvatskog činovništva, bez mozga je i bez rodoljublja, te se upravo čudim, tko ih je poslao dolje, da budu pioniri ustaštva i hrvatstva u tom kraju.“⁶⁴ Na subjektivnu dimenziju upozorava i Ramov u izvještaju od 14. prosinca 1943: „Postojeće činovništvo biti će potrebno čim prije premjestiti u druge krajeve iz razloga što je većinom kompromitirano, a u mnogo slučajeva i nepouzđano.“⁶⁵ Nema sumnje da se ova opaska *de facto* odnosi i na njezina autora: osnovna djelatnost župana Ramova u Zemuniku sigurno je bila – bitka za preživljavanje, pri čemu je kontakt s partizanima vrlo vjerojatno igrao značajnu ulogu. Kasnije tvrdnje o svesrdnoj pomoći partizanima i subverzivnim aktima koji su izazvali sumnje njemačke vojske pokazuju se vjerodostojnima, iako iz razumljivih razloga prešućuju kompleksnu motivaciju usko povezanu s ekonomijom osobnog preživljavanja.

Pritisak partizana i Nijemaca – a tko zna, možda i ucjene „pouzdanika“ – imao je župan Ramov, barem u početku, čime omekšavati: na put iz Zagreba krenuo je s 15 milijuna kuna „za državne potrebe oko preuzimanja vlasti u Zadru“, a početkom prosinca primio je i lire u protuvrijednosti od oko 6,5 milijuna kuna.⁶⁶ Osim toga, kako bi „predstavnici naših vlasti, posebno potpisani [ustaški povjerenik Katić] i gosp. veliki župan, mogli podržavati srdačne odnose sa savezničkom njemačkom vojskom, potrebno je njemačke častnike često počastiti sa cigaretama, a nekad i jelom. U tu je svrhu gosp. veliki župan bio dobio nešto reprezentativnih cigareta i novaca.“ Međutim, zalihe su u siječnju 1944. očito potrošene te ustaški povjerenik traži da se županu pošalje još barem 5 milijuna kuna,⁶⁷ a kontingent od 72 000 cigareta i 1000 cigara podijelili bi po pola župan i potpisani ustaški povjerenik.⁶⁸ Devet dana kasnije i župan Ramov će u svom izvještaju potvrditi da njegovu uredu prijeti opća besparica.⁶⁹

⁶³ „Izvješće o ustroju i djelovanju VII. ustaškog stajaćeg sdruga na području Srednje Dalmacije u razdoblju od 5.X.1943. do 23.XI.1944. godine“, HDA ZZ, III-78, num. curr. 534–602, citat 575.

⁶⁴ Zvonimir Fržop u citiranom izvještaju, u: B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 259.

⁶⁵ Izvještaj upućen ministru za oslobođene krajeve, HDA MOK/2, kut. 4, dok. 1869/1944, str. 3.

⁶⁶ Obavijest Hrvatske državne banke od 6. 11. 1943., HDA MOK/1, dok. 41588/1943; dopis Hrvatske državne banke od 5. 6. 1944., HDA MUP, dok. 2812/1944.

⁶⁷ Za usporedbu: župan u izvještaju ministru Bulatu 14. 12. 1943. navodi da se njegovim činovnicima „beriva kreću između 20–30.000 kuna sa dnevnicama, makar i to nije dovoljno za život“. HDA MOK/2, kut. 4, dok. 1869/1944, str. 4.

⁶⁸ Ustaško povjereništvo u Zemuniku, dopis Ministarstvu za oslobođene krajeve od 7. 1. 1944., HDA MOK/2, kutija 2, dok. 418/1944, str. 2.

⁶⁹ „Obzirom na cinjenicu da moram i da izdrzavam i vojsku napominjem da smo skoro bez ikakva novca i da nemamo ni toliko da platimo cinovnistvo (...)“ Izvještaj od 16. 1. 1944. upućen ministrima Lorkoviću i Bulatu. Usp. HDA VŽ, dok. 9/1944, str. 3.

(471)

LIST
Br. 136
LIST

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA FNRJ
UPRAVA DRŽAVNE BEZBJEDNOSTI

Za grad Zagreb

ZAPISNIK

o ispitivanju svjedoka

sastavljen dana 25 VI.1952 godine u 7 sati u kancelariji UDB-e
Zrinjevac 7 po krivičnom predmetu ratnog zločinca R. Artukovića

Zapisničar: _____ Pristupovali su: _____ Islednik: _____

Prezime, ime oca i ime RAMOV rok. Ante VIKTOR

Zanimanje i kod koga je namješten činnovnik kod zadruga "Polet" Račkog li

Boravište i adresa Demetrova li

Roden, kada i gdje 21 IV. 1889 g. Zman - Dugi otok

Narodnost i državljanstvo Hrvat, RHJ

U kakvom je odnosu sa okrivljenim nije u rodbinskim odnosima

Da li je pismen i koje je škole svršio pravni fakultet

Da li je osuđivan (kada i zbog čega) sudjen 26 VIII. 1945 g zbog suradnje s okupato-
rom.

Pošto je utvrđena istovjetnost svjedoka na osnovu lične legitimacije izdane od
GNO-a Zagreb br. 251/52

isti je opomenut u smislu
člana 168 Zakona o krivičnom postupku, a pozvan da kaže što mu je poznato u predmetu svjedočenja
izjavljuje:

Nakon okupacije 1941 g bio sam otjeran od Mađjara iz Preloga i namjestio sam se u Zagrebu na ministrastvu gospodarstva posreastvom književnika Slavka Kolara. Po prilici nakon mjesec dana juna 1941 g pozvao me Viktor Cvitković, glavni tajnik predsjedništva vlade da smjesta dosjem po nalogu Pavelića u predsjedništvo vlade. Cvitković me je predveo Paveliću i Pavelić mi je saopćio da ću biti premješten predsjedništvu vlade. Nakon toga sam radio kao referent kma za molbe i žalbe kod predsjedništva vlade. Po izricitom naredjenju Pavelića ja i ostali koji su sa mnom radili /pokojni Elijas, neki Mirković, jedan profesor musliman iz Bosne koji je bio intiman sa Pavelićem/ trebali smo molbe i žalbe citati, napisati kratki sadržaj. Te molbe je zatim tajnik dostavljao Paveliću, a on je crvenom oduku kratko donosio rješenja sa potpisom "A". Pošto je tin molbi bilo mnogo, njemu smo slali molbe koje su se na njega lično odnosile, dok smo ostale molbe slali na ministrastva i ustanove kamo su spadale. Molbe koje su se odnosile na Jasenovac i ostale logore slali smo po uputstvu Cvitkovića direktno Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, t. j. Didi Kvaterniku. Ne sjećam se da li se je koja molbe slala i na ministrastvo unutrašnjih poslova. Nakon nekog vremena 1941 g postao sam pročelnik općeg odjela predsjedništva vlade u čiju su kompetenciju spadale molbe i žalbe te personalni odsjek. Personalni odsjek je vodio dr. Jamnicki, koji živi u Zagrebu a namješten je u Samoboru. Jamnicki je kontrolirao sa pravne strane prijedloge za imenovanja i unapređenja. Ja se u taj posao nisam uplitao. Što se tiče viših imenovanja Pavelića

Viktor Ramov

Sl. 4. Arhivska građa: „...neka šutim, jer da on imade i za mene mjesta u Jasenovcu“

Rijetki ali iscrpni izvještaji koje župan šalje u Zagreb svjedočili bi o revnom proustaškom angažmanu – da je bilo uvjeta za realizaciju njegovih prijedloga i potraživanja; no u turomnim okolnostima bezvlašća, osnovna funkcija izvještaja kao da je osiguravanje odstupnice za povratak u Zagreb. Teško je odrediti granicu između stvarne identifikacije i simulirane revnosti u trenucima kad pisac izvještaja počinje retorički kipjeti: primjerice kad neprijateljske vojne snage časti metaforikom totalitarne higijene⁷⁰ (koju će nakon sloma režima

⁷⁰ Riječ je, primjerice, o „četničk[om] baktič[u]“ kojime se „okuživalo (...) i ove krajeve“ te o „likvidiranju partizanskog problema“. Usp. izvještaj od 14. 12. 1943., str. 2 i 3 – HDA MOK/2, kut. 4, dok. 1869/1944.

preusmjeriti na „uš nacionalsocijalizma i fašizma“) ili kad grafičkim sredstvima naglašava bijes zbog četničkog i partizanskog problema, što je popraćeno bizarnom metatekstualnom opaskom: „[/]Op. prepisivača: potcrtavanje pojedinih rijeci ili fraza, kao i broj usklicnika i sl. spadaju u vjernost prepisa, nikako od strane prepisivaoca/.“⁷¹ Uvodne rečenice istoga izvještaja kao da grade objektivistički štit pred mogućim sumnjama u osobnu odgovornost za neuspjeh u konsolidaciji vlasti:

Prilike u kojima se nalazimo su očajne i nemoguće! Zupa *fakticno* postoji na papiru, kao i ostali hrvatski uredi, jer se teritorij zupe *fakticno* sastoji od jednog dijela sela Zemunik i mjesta Benkovac, te otoka Ugljana i Pasmama. U ostalim mjestima *fakticni* su gospodari partizani i nase kretanje po njima ovisi *fakticno* o njihovoj dobroj volji. Razlog tomu leži u prvom redu u *faktu*, da su Nijemci (...).⁷²

Iza paravana službenih izvještaja prodire u srpnju 1944. doušnik „Broj 16“ otrovnim za-
pažanjem – koja plastično ocrtava vjerojatni stvarni položaj kolerična dužnosnika u zamci zemuničke defenzive:

U Zemuniku, gdje je sva hrvatska uprava nema ni jednog pravog ureda. Velika župa nema ureda, kotarska oblast ima jednu sobu skupa sa redarstvom, tako da stranka uobće ne može naći velikog župana ili kot. predstojnika. (...) Veliki župan dr. Ramov kroz 8 mjeseci nije bio u uredu ni jedan dan pola sata, već se uvijek sakrivao izvan mjesta, da ga nebi pronašle stranke. Ako bi ga koja stranka ipak našla, onda bi se gospodin Ramov tako izderao na dotičnu osobu, da je cijela okolica imala straha doći k njemu.⁷³

Nastavak teksta ukazuje na bliske susrete sukobljenih strana u kojima župan, moglo bi se *ex negativo* zaključiti iz citiranih emocija, uspijeva sačuvati ekvidistancu: „Kotarskog predstojnika gospodina Mihića svi mrze – i naši ljudi, četnici i partizani. Sada su dr. Ramov i Mihić premješteni u Zagreb.“⁷⁴

Dok „Broj 16“ sumira njegov mandat, dr. Ramov je odavna na putu – kao jedan u nizu građanskih i vojnih dužnosnika koji su nakon neuspjeha svoje misije povučeni iz „oslobođenih krajeva“ sjeverne Dalmacije. Proboj smijenjena župana kroz ratnu zonu do Zagreba potrajat će skoro punih mjesec dana:⁷⁵ dovoljno vremena za sazrijevanje svijesti da je povratak u klimavu režimsku fotelju isključen; ali i bijeg iz njezine zamke očito se činio nemogućim. Valjalo je u blizini fotelje, u njezinoj sjeni koja i prijeti i štiti, u provizoriju ratnih okolnosti naći neku provizornu alternativu.

⁷¹ Izvještaj od 16. 1. 1944., HDA VŽ, dok. 9/1944, str. 1.

⁷² Isto. Istaknuo S. L. V. Ulomke prenose Zdravko DIZDAR – Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.–1945.*, Zagreb 1999. (dok. br. 168, str. 584–585), zaključujući fragmentarno citirani dokument rečenicom: „Kako mi baš sad javljaju danas je ušao jedan odred četnika i u sam grad Zadar...“, iako u originalu slijedi napomena prepisivača da se radi o dezinformaciji: „/op. prep. Do toga nije doslo/“.

⁷³ HDA ZZ, R-I-21, num. curr. 497–499, citat 498.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Prema „Putnom, podvoznom i selitbenom računu“ put je trajao od 30. 6. do 27. 7. 1944. Kamionom do Ražanca, motornim trabakulom do Karlobaga, brodom uslijed bure do Baške na Krku umjesto do Senja, nakon 15 dana ribarskim brodom od Baške do Senja, iz trećeg pokušaja kamionom do Karlovca i na koncu od Karlovca do Zagreba, uz ukupni trošak od 211 800 kuna. HDA MUP (bez broja i datuma).

4.3. ZAGREB 1944./45.

Po povratku u glavni grad, pedesetšestogodišnji dužnosnik odlazi u Zakladnu bolnicu na Rebru, gdje dobiva liječničku potvrdu da je „uslied prenapornog rada živčano obolio“: navodno pati od nesаницe, drhtanja ruku, zaboravljivosti i razdražljivosti.⁷⁶ Ramov, i dalje u statusu Velikog župana pri Ministarstvu unutarnjih poslova, „u svrhu liečjenja živaca, koji su stradali (...) usljed doživljenih nekoliko bombardement“ traži dopust od četiri mjeseca; ministar za početak odobrava dva.⁷⁷ Produljenje za još dva mjeseca odobreno je u listopadu na temelju dijagnostičirane „teške reaktivne Psycho-neuroze“, koja odgovara današnjoj dijagnozi PTSP: „Često osjeća tremu u cijelom tijelu i kao da je neki strah, od nečeg sasvim neodredjenog“; pacijent je „[o]bjektivno razdražljiv, afektivno labilan, sa depresivnim idejama i prisilnim osjećajem straha“.⁷⁸ Po isteku drugog dvomjesečnog razdoblja pomogla je potvrda bivšeg kotarskog liječnika u Zemuniku da je Ramova ondje liječio od „teške Neurastenije, kao posljedica pretrpljenog straha i psihičkog umora“.⁷⁹ Novim produljenjem bolovanja pacijent će dogurati do ožujka 1945.

Omjer stvarne i simulirane bolesti ostaje nepoznat – ako je dijagnostičko pitanje uopće relevantno u okolnostima u kojima i bolest i simulacija, na različitim razinama svijesti, znače zaštitu od proživljene ili anticipirane strahote. Ramov je svakako nastavio djelovati racionalno, usmjeren na svoje i obiteljsko preživljavanje u krajnje neizvjesnim okolnostima. Početkom studenoga morao se očitovati o financijskoj dubiozi povezanoj s trošenjem državnog novca na Zemuniku,⁸⁰ a koncem mjeseca predao je zahtjev – ubrzo pozitivno riješen – da mu se „godine provedene u javnoj i privatnoj službi odnosno zvanju“ priznaju „za unapredjenje i mirovinu“, „[b]udući želim ostati u državnoj službi“.⁸¹

Molba Ministarstva upućena Predsjedništvu vlade u veljači 1945. da ponovno preuzme službenika Ramova, „jer ovom ministarstvu nije više potreban“,⁸² može biti najava dragevoljna povratka na rad u nepolitičkom sektoru ili pak indicirati slabljenje njegova političkog zaleđa. Nisu dokumentirani izvori i razmjeri straha koji je Ramova možda zaista tjerao da se skriva na raznim adresama, kao što će pola godine kasnije tvrditi svjedokinja iz Radićeve ulice.⁸³ Ali tada će – u kontekstu još jedne revolucionarne rekonstrukcije zbilje – mjerila za tumačenje ratnih biografija već biti stubokom izmijenjena.

⁷⁶ HDA MUP, liječnička potvrda od 1. 8. 1944.

⁷⁷ HDA MUP, 20881/1944, Dopis Glavnom Ravnateljstvu za unutarnju upravu MUP-a, bilješka rukom: „2 mjeseca odobriti/ Lork[ović?]“.

⁷⁸ HDA MUP, „Liječnička svjedočba“ neurologa Liječničke komore od 6. 10. 1944.

⁷⁹ HDA MUP, „Liječničko posvjedočenje“ od 5. 1. 1945.

⁸⁰ HDA MUP, „Uredovna bilješka“ od 9. 11. 1944.; dok. br. 3322/1944; „Izjava“ M. Martinovića od 18. 11. 1944.

⁸¹ HDA MUP, dok. br. 29156/1944; pozitivno rješenje od 7. 12. 1944.

⁸² HDA MUP, 9. 2. 1945.

⁸³ OOV, izjava Ivane Sladović od 9. 10. 1945.

4.4. ZAGREB I STARA GRADIŠKA 1945. – 1950. (?)

Kompleksna povijesna prekretnica, poznata pod jednodimenzionalnim nazivom „oslobođenje“, donijela je „denacifikaciju“ na jugoslavenski način: paušalne i masovne čistke usmjerene prije svega na stabiliziranje nove vlasti i osiguranje društvenog prevrata.⁸⁴ Neki pozivi novih vlasti na odmazdu podsjećaju na drakonske kazne ustaškog zakonodavstva, s kojima, dakako, barem dijelom stoje u uzročno-posljedičnoj vezi. Inkriminirana je bila „svaka suradnja s okupatorom ili njegovim pomagačima – politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna“, pa i „svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa s pripadnicima okupatorske vojske i vlasti“,⁸⁵ a dužnosnike Ramovljeva kvazi-ministarskog ranga u pravilu je čekala smrtna kazna.

Osuđenici su, po logici stvari, rekonstruirali svoje biografske narative u skladu s novom, „narodnooslobodilačkom“ konstrukcijom zbilje i pritom vukli karakteristične poteze u potrazi za olakotnim okolnostima: prebacivanje odgovornosti na druge pozicije političkog polja; prikazivanje endehaškog klijentelizma kao osobnog junaštva i sustavne sabotaze; odabir svjedoka i zagovornika na pozicijama predmnijevane nove elite.⁸⁶ Ramov se kretao linijom obrane za koju s priličnom sigurnošću možemo reći da nije bila daleko od istine, iako ciljano izostavlja pokoju nepovoljnu činjenicu,⁸⁷ a neke kontekste reinterpreтира ili prešućuje (službena pozadina intervencija, zemuničko taktiziranje, finalno bolovanje) kako bi svom pragmatičnom laviranju mogao retrospektivno dati „antifašistički“ smjer. O teškoćama prepoznavanja „ispravne“ agende u novim političkim okolnostima – eksplicite: agende u duhu NOB, implicite: agende za golo preživljavanje na svakoj od povijesnih prekretnica – rječito govori molba za „doznaku hrane“ koju supruga Marija, očito uz pomoć nekog pravnog mudrijaša, upućuje „ULIČNOM ODBORU J.N.O.F.“ 18. 6. 1945.:

Tom zgodom valja napomenuti, da se to sve [djelovanje Ramova u prilog N.O.B.] događalo u prvim danima iza 10.IV.1941., kada još nije postojao ni organizovani otpor ni četnika pod vodstvom Draže Mihailovića, a još manje je tada postojao Narodno oslobodilački pokret pod vodstvom maršala Tita, koji je nama donio nacionalno oslobođenje. Nije tada bilo nacionalnog auktoriteta, koga se trebalo pridržavati i koji je mogao davati direktive i invektive za rad. Tada se moralo raditi i moglo raditi samo u nacionalnom smislu kao negotiorum gestor. Nije bilo tada nikoga, od koga se moglo potražiti savjeta i pitati, da li se tako i onako ima raditi.⁸⁸

⁸⁴ O okolnostima, metodama i razmjerima čistki vidjeti: Michael PORTMANN, „Nasilje tijekom izgradnje države i društva komunističke Jugoslavije (1944–1946)“, *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj* (ur. Romana Horvat), Zagreb 2012., 149–158; Ivo GOLDSTEIN, *Povijest Hrvatske 1945–2011.*, sv. 1: 1945–1968., Zagreb 2011., 39–57; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska* (prired. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb 2008.

⁸⁵ Odluka Predsjedništva ZAVNOH-a „o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj“ (travanj 1945.), cit. u: I. GOLDSTEIN, *Povijest Hrvatske 1945–2011.*, 41.

⁸⁶ Usp. primjerice obranu ustaškog pukovnika Tomislava Sertića, po mnogo čemu sličnu Ramovljevoj, o čemu je opsežan materijal dostupan na virtualnoj izložbi Hrvatskog povijesnog muzeja „Tomislav Sertić – posljednji dani ‘45“ (<http://www.hismus.hr/hr/izlozbe/virtualne-izlozbe/tomislav-sertic-posljednji-dani-45>).

⁸⁷ Npr. da je Petar Pinčić, autor svjedočanstva o epizodi spašavanja seljaka iz bolnice na Zemuniku (v. gore, 3. poglavlje), u to vrijeme kao predstojnik kotara Biograd također bio službenik NDH, podređen Ramovu. Usp. N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 140.

⁸⁸ OOV, molba Marije Ramov od 18. 6. 1945.

Presudom Vojnog suda komande grada Zagreba Ramov je zbog „službe neprijatelju kao funkcioner u upravnoj službi okupatora“ (a to pripada u djela „narodnih neprijatelja“) te zbog „službe neprijatelju kao funkcioner u terorističkom upravnom aparatu okupatora“ (a to pripada u djela „ratnih zločinaca“) osuđen „na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak svih političkih i pojedinih građanskih prava osim roditeljskih te na konfiskaciju njegove imovine“.⁸⁹ Do siječnja 1946. tekla je, paralelno s bitkom za pomilovanje, bitka supruga Marije protiv žrvnja konfiskacije i iseljenja iz kuće na Gvozdu. Tužba protiv Gradske uprave narodnih dobara „radi priznavanja prava vlasništva pokretnina i izlučenja ispod konfiskacije“ urodila je plodom – da li zahvaljujući simulaciji pravne države, ili nečijoj osobnoj intervenciji, ili potkupljivosti suca, ostaje otvoreno.⁹⁰ Od 335 predmeta izvorno predviđenih za zapljenu („1. Fotelji sa štoфом“ ... „24. Pegla mala dječja“ ... „76. La lingua tedesca viva“ ... „88. Ormar trokrilni“ ... „132. Psiha sa špiglom“ ... „197. Suknje svil i štof“...),⁹¹ odlukom Kotarskog narodnog suda u Zagrebu izlučeni su svi predmeti osim posljednjih šest na popisu – koji su nedvojbeno pripadali osuđeniku Ramovu („3 kom. noćne muške košulje“, „ljetni kaputić“, „kratke gačice“, „kajiš za britvu“, „štap“, „stare muške cipele“).⁹² Nakon sukcesivnog useljavanja novih stanara, rješenje Gradskog N.O. od 1. 5. 1946. nalaže iseljenje iz stana na Gvozdu „koji se sastoji od 4 sobe, halla i nuzprostorija“ te preseljenje u „stan od 1 sobe i kuhinje u Paromlinskoj cesti kbroy 36 II. kat“. Dodijeljeni je stan, tvrdi Marija, „potpuno vlažan, ruševan, nema ni peći ni štednjaka u kuhinji“;⁹³ alternativa je pronađena u vlažnoj prizemnici na Gornjem gradu. Dakako, povijest terora morala bi se osvrnuti i na predratne vlasnike vile na Gvozdu, kao i na izvorne vlasnike zatajenih pokretnina što ih je Ramov otkupio od institucija NDH.

O petogodišnjoj robiji koju je Ramov najvjerojatnije nastupio koncem 1945. ili početkom 1946. godine u kaznionici Stara Gradiška, obiteljski dokumenti i arhivi šute.⁹⁴

⁸⁹ Presuda br. 2157/45 od 26. 8. 1945. HDA ZKRZ, Glavni urudžbeni zapisnik, Presude Vojnog suda u Zagrebu, kut. 29. Usp. i HDA ZKRZ, Kartoteka zločinaca A–Ž, svežanj Z–3045, karton na ime Viktora Ramova. Presude kojima se kazna smanjuje na dvadeset, potom na pet godina prisilnog rada za sada nisu pronađene. Zahvaljujem na pomoći Marini Selnik iz Hrvatskog državnog arhiva i Bojanu Đorđeviću s Instituta za književnost i umetnost u Beogradu.

⁹⁰ Uz izjave brojnih svjedoka, Marija je dokazivala da se radi o predmetima „koje sam prigodom udaje god. 1917 dobila od svojih roditelja, a koje su stvari oni kupili u Zagrebu kod firme Sachs podružnice Bothe i Ehrman“ (što vjerojatno odgovara istini) ili o predmetima koje je kupila „god. 1941 u Zagrebu mojim vlastitim novcem, jer moj muž sa činovničkom plaćom nije bio u stanju da ih kupi“ (što opovrgavaju ugovori o kupnji državne imovine 1942./43.), dok su knjige „vlasništvo moje kćerke Sonje Ramov“. OOV, tužba od 15. 1. 1946.

⁹¹ OOV, rukopisni popis i strojopisni prijepis od 8. 1. 1946.

⁹² OOV, odluka K 3723/45–4 od 26. 1. 1946.

⁹³ Sva tri citata: OOV, molba za odgodu izvršenja (prijepis, bez datuma) koja se poziva na rješenje Gradskog N.O., upravni odjel, stambeni ured, br. 1829/46 od 5. 1. 1946.

⁹⁴ Ramov nije zaveden u dosjeima zatvorenika KPD Stara Gradiška koji se nalaze u fondu 1560 Hrvatskog državnog arhiva, što možda znači da je kažnjenik zajedno s dosjeom nakon nekog vremena bio premješten u drugu kaznionicu. U molbi za pomilovanje koju zadarski nadbiskup Munzani upućuje V. Bakariću stoji: „On [Ramov] je sada u Staroj Gradiški.“ OOV, molba od 9. 11. 1947.

* * *

Bitka za „građansko“ nasljeđe vođena protiv „proleterskog“ režima objašnjava gotovo patološku vezanost tete Sonje za obiteljski namještaj, opsesiju koja je desetljećima, u vidu crvljivih ali auratičnih predmeta („Fotelji sa štoфом“ ... „Ormar trokrilni“ ... „Kredenc kuh. bijeli“ ... „Psiha sa špiglom“ ...), fizički i mentalno blokirala svaki pokušaj „prevladavanja prošlosti“. Kao što je petogodišnja robija, s koje se „narodni neprijatelj“ vratio kao ogorčeni neprijatelj novog režima, zamalo blokirala obiteljski pogled u starije režime, u katastrofalni povijesni slijed, u smjene zločinačkog terora i zločinačkih odmazdi.

Prema obiteljskoj predaji, stric Viktor je volio reći da mu je velika želja poživjeti stotinu godina, eda bi dočekao kraj komunizma. I zaista: da je doživio stotu, iste bi godine bio dočekao pad Berlinskog zida. Ali umro je prerano. U posljednjoj životnoj zamci, u bolničkom krevetu na Rebru, gubio je živce kao onomad u zamci na Zemuniku: bolničke sestre u afektu je gađao narančama, a u staračkoj izmaglici progonio ga je strah da bi se na političku scenu mogao vratiti onaj... onaj... – Koji, striče? pitao bi moj otac. – Ma onaj... onaj udbaš Ranković!

Na kraju bolničke posjete koja će biti naš posljednji susret, u veljači 1974. godine, stric Viktor – čija uža obitelj ostaje bez potomaka – ispratio je šestogodišnjeg mene napadno dugim pogledom; majka tvrdi: upravo fiksirao. Ova obiteljska anegdota bila bi samo obiteljska i samo sentimentalna, kad stričev oproštajni pogled ne bi provocirao jednu načelnu spoznaju: svi smo mi nečiji nasljednici; a nasljeđe obvezuje. Ali obveza nasljednika nije da naplaćuje prošlostoljetne dugove i pronosi stare opsesije i resantimane – s vremenom nužno klimave i crvotočne kao svaka individualna „Psiha sa špiglom“. Obveza je baštinika da o baštini skrbi na tragu neke šire pravde i neke šire odgovornosti, koja nadilazi obračun sa strahotama i nepravdama onog jednog, ma kojeg režima. Obveza je baštinika da sudbinu predaka uvede u obzor univerzalnih pitanja koja nadilaze naše osobno iskustvo, našu obiteljsku traumu, naš mentalni zavičaj.

VIKTOR RAMOV (1889–1974), OFFICIAL OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA. COLLECTIVE MEMORY BETWEEN FAMILY STORIES, HISTORIOGRAPHY AND ARCHIVES

Viktor Ramov (1889–1974) was an official in the administrative apparatus of the Independent State of Croatia from the establishment to the fall of the regime: a clerk and commissioner with the Presidency of the Government, questor of the Croatian State Parliament, and from November 1943 the Župan of the Great Župa of Sidraga and Ravni Kotari, whose seat was Zemunik; after being relieved of that duty and his return to Zagreb in July 1944 he was approved for a long-term sick leave on account of alleged psychological difficulties. Typically of the practice of the new regime after the

capitulation of the Independent State of Croatia as regarded officials of his rank, he was sentenced by a Military Court to death by firing squad, and in a revision of the case he was sentenced to 20 years of hard labour; after five years he was pardoned. The topic of the article is a reconstruction of the wartime and postwar biography of Viktor Ramov in the historical context. The structure of the article is informed by an implicit examination of the methodological assumptions of research on the controversial historical period under the conditions of post-Yugoslav transition of collective memory. Depending on the source or discourse in focus, different and even completely opposite conclusions come up. Family memory inclines towards victimization and heroization. For a more recent historiography, which tends to replace the erstwhile dogmatic approach to the period of the Independent State of Croatia with a position intrinsic to the examined regime, Ramov is a “failed ustasha,” while the documents related to the postwar court case suggest that Ramov sabotaged orders of the Independent State of Croatia and that he was a sympathizer of the National Liberation Movement. Combining and contextualizing different sources, including archival materials, the author of the article achieves a complex biographical reconstruction fitting the historical context of civil war.

Key words: Viktor Ramov (1883–1974), Independent State of Croatia, Presidency of the Government of the ISC, Great Župa of Sidraga and Ravni kotari, collective memory

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HDA)

HR-HDA-212: Predsjedništvo vlade NDH, Opće poslovno dopisivanje, 1941. – 1945. (HDA PV)

HR-HDA-223: Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, Personalije, predmet 10961: Dr. Ramov Viktor, veliki župan (HDA MUP)

HR-HDA 225-1: Vrlo tajni spisi Ministarstva za oslobođene krajeve NDH 1944 (HDA MOK/1)

HR-HDA 225-2: Opći spisi Ministarstva za oslobođene krajeve NDH 1943–1944, kutije 2 i 4 (HDA MOK/2)

HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NRH (HDA ZKRZ)

HR-HDA-1076: Ministarstvo državne riznice NDH, Ponova, Srpski odsjek, Opći spisi (HDA Ponova)

HR-HDA-1509: Velika župa Sidraga i Ravni kotari (HDA VŽ)

HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (HDA ZZ)

HR-HDA-1561: Republički Sekretarijat unutarnjih poslova *Socijalističke Republike Hrvatske*. Služba državne sigurnosti, sig. 013.1.44: Dosje Andrije Artukovića (HDA SDS/1); kutija 52, sig. 013.2.6: Odgovori na optužnicu Adolfa Uršića, zamjenika ravnatelja RAVSIGUR-a i njegova privatna pisma (HDA SDS/2)

Obiteljska ostavština Viktora Ramova (OOVR)

Literatura

Nikica BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb 2012.

Arnd BAUERKÄMPER, *Das umstrittene Gedächtnis. Die Erinnerung an Nationalsozialismus, Faschismus und Krieg in Europa seit 1945*, Paderborn 2012.

- Zdravko DIZDAR – Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.–1945.*, Zagreb 1999.
- Torben FISCHER – Matthias N. LORENZ (ur.), *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Bielefeld 2007.
- Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008.
- Ivo GOLDSTEIN, *Povijest Hrvatske 1945–2011.*, sv. 1: 1945–1968., Zagreb 2011.
- Christian GUDEHUS – Ariane EICHENBERG – Harald WELZER (ur.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart 2010.
- Wolfgang HÖPKEN, „Post-sozialistische Erinnerungskulturen im ehemaligen Jugoslavien“, *Südosteuropa. Traditionen als Macht* (ur. Emil Brix, Arnold Suppan i Elisabeth Vyslonzil), Wien – München 2007., 13–50.
- Mladen IBLER, „Tomislav i Zdenka Sertić – dvije hrvatske sudbine“ (http://www.croatianhistory.net/etf/sertic_zdenka_tomislav.html); tiskano izdanje: *Hrvatski obzor* (Zagreb), br. 32, 20. 11. 1995., 58–60; br. 33, 27. 11. 1995., 58–60.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1978.
- Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb 2009.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1, Zagreb 1983.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska* (priređ. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb 2008.
- Michael PORTMANN, „Nasilje tijekom izgradnje države i društva komunističke Jugoslavije (1944–1946)“, *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj* (ur. Romana Horvat), Zagreb 2012., 149–158.
- Holm SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija ‘sjećanja’ i mitova“, *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 239–284.
- Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
- Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.* (gl. ur. Darko Stuparić), Zagreb 1997.
- Harald WELZER, *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, München 2005.
- Harald WELZER – Sabine MOLLER – Karoline TSCHUGGNALL (ur.), „Opa war kein Nazi“. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt/M. 2002.

**SPLIT I VLADAN DESNICA
1918. – 1945.:
UMJETNIČKO STVARALAŠTVO
IZMEĐU KULTURE I POLITIKE**

Zbornik radova sa znanstvenog
skupa Desničini susreti 2015.

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

 FF press

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2016.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 14

Nakladnici

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i
interkulturalne studije
Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu
FF press

Za nakladnike

prof. dr. sc. Vlatko Previšić
prof. dr. sc. Aleksandar Jakir

Uredili

prof. dr. sc. Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

Recenzenti

prof. dr. sc. Dušan Marinković
prof. dr. sc. Boris Škvorc

Tiskanje ove knjige omogućeno je sredstvima
Programskog ugovora Sveučilišta u Zagrebu za akademsku godinu 2015./2016. i
sredstvima Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

SPLIT I VLADAN DESNICA 1918. – 1945.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2015.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/4092-111; faks 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik
Boris Bui

Grafička oprema
Boris Bui
Marko Maraković

Prijevod sažetaka na engleski jezik
prof. dr. sc. Borislav Knežević

Lektura
dr. sc. Jadranka Brnčić
Samanta Paronić (str. 415-458)

Izrada kazala
dr. sc. Jadranka Brnčić
prof. dr. sc. Drago Roksandić

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Marko Maraković

Naklada
300 primjeraka

Tisak i uvez
AKD Zagreb

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 000941992

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

SPLIT I VLADAN DESNICA 1918. - 1945.:
UMJETNIČKO STVARALAŠTVO IZMEĐU
KULTURE I POLITIKE

Zbornik radova s Desničinih susreta 2015.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA